

Η διαμόρφωση της περί Θεοτόκου δογματικής διδασκαλίας και εικονογραφίας μέσα από το Πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου

Ιωάννης Ζαρκαδούλας

Εκπαιδευτικός Γαλλικής Γλώσσας

Σχολάρχης Πατμιάδας Εκκλησιαστικής Σχολής

Υποψήφιος Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Γενεύης

y_zarkadoulas@yahoo.gr

Περίληψη: Το άρθρο εξετάζει την σημαντική επίδραση του απόκρυφου Πρωτοευαγγελίου του Ιακώβου (2ος αι. μ.Χ.) στη διαμόρφωση της χριστιανικής παράδοσης, υπερβαίνοντας τη διάκριση μεταξύ Κανονικών και Απόκρυφων κειμένων. Η μελέτη καταδεικνύει πώς το κείμενο αυτό λειτούργησε ως ο «βασικός αρχιτέκτονας» της περί Θεοτόκου δογματικής, θεμελιώνοντας την απόλυτη αγιότητα και το Αειπάρθενο της μητέρας του Ιησού μέσα από αφηγήσεις όπως η θαυμαστή σύλληψή της και η ανατροφή της στα Άγια των Αγίων του Ναού στην Ιερουσαλήμ. Παράλληλα, αναδεικνύεται η τεράστια συμβολή του στην εικονογραφία, καθώς προσέφερε τη θεατρικότητα και τις λεπτομέρειες που δεν υπάρχουν στα Κανονικά Ευαγγέλια.

Abstract: The article explores the decisive influence of the apocryphal Protoevangelium of James (2nd century AD) on the formation of Christian tradition, moving beyond the strict dichotomy between canonical and apocryphal texts. The study demonstrates how this text served as the "chief architect" of the Marian dogma, establishing Mary's absolute holiness and perpetual virginity through narratives such as her miraculous conception and her upbringing in the Holy of Holies. Furthermore, it highlights the text's immense contribution to iconography, providing the theatricality and details absent from the canonical Gospels.

Εισαγωγή: τα απόκρυφα κείμενα ως ιστορική ύλη και ζωντανή παράδοση

Η μελέτη της πρώιμης χριστιανικής γραμματείας συχνά εγκλωβίζεται στην Ελλάδα σε μια αυστηρή διχοτόμηση ανάμεσα στα «Κανονικά» κείμενα — εκείνα που ενσωματώθηκαν στον επίσημο εκκλησιαστικό Κανόνα — και στα «απόκρυφα», τα οποία απορρίφθηκαν ή περιθωριοποιήθηκαν. Για τον ιστορικό των ιδεών και του πολιτισμού, ωστόσο, η διάκριση αυτή αποδεικνύεται κατά βάση τεχνητή. Τα απόκρυφα κείμενα δεν αποτελούν δογματικές παρεκκλίσεις ή περιθωριακά μυθολογήματα· αντανakλούν υπόγεια ρεύματα ιδεών, κοινωνικές και ψυχολογικές ανάγκες των πρώιμων χριστιανικών κοινοτήτων, καθώς και την πληθυντική, δυναμική πορεία της χριστιανικής σκέψης προτού αυτή παγιωθεί σε αυστηρά δογματικά σχήματα.

Το *Πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου*,¹ κείμενο που τοποθετείται χρονολογικά στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ.,² αποτελεί ίσως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της πολιτισμικής δυναμικής. Παρά την επίσημη απόρριψή του από τον Κανόνα της Καινής Διαθήκης, άσκησε μια σχεδόν ανυπολόγιστη επίδραση στη διαμόρφωση της χριστιανικής λατρείας, της θεολογίας και — κυρίως — της εικονογραφικής τέχνης, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση.³ Ενώ τα Κανονικά Ευαγγέλια (κυρίως το κατά Ματθαίο και το κατά Λουκά) προσεγγίζουν τη μορφή της Μαρίας λακωνικά, εστιάζοντας σχεδόν αποκλειστικά στη γέννηση του Ιησού, το *Πρωτοευαγγέλιο* στρέφει το βλέμμα στην καταγωγή, τη γέννηση, τα παιδικά χρόνια και την ανατροφή της ίδιας της Μαρίας.

Για την ορθή αποτίμηση αυτής της αφηγηματικής στρατηγικής, το *Πρωτοευαγγέλιο* μπορεί να οριστεί φιλολογικά ως μια ψυχοφελής ιστορία. Σε αυτού του είδους τη γραμματεία, η θρησκευτική οικοδομή και η συγκίνηση του αναγνώστη υπερτερούν της ανάγκης για ιστορική ή γεωγραφική ακρίβεια, επιτρέποντας στους αντιγραφείς να εισάγουν αφηγηματικά «στολίδια». Παράλληλα, το έργο φέρει έντονο «αγαδικό» χαρακτήρα, αποτελώντας μια χριστιανική προέκταση της ιουδαϊκής μεθόδου της *Aggādā* (Αγαδά).⁴ Μέσα από αυτή τη δημιουργική διεργασία, η οποία

¹ Ο δημοφιλής τίτλος *Πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου* (*Protevangelium Jacobi*) δεν είναι σύγχρονος του κειμένου, αλλά εισήχθη το 1552 από τον Γάλλο ανθρωπιστή Guillaume Postel στη λατινική του μετάφραση. Στην αρχαιότερη σωζόμενη χειρόγραφη παράδοση, όπως στον πάπυρο Bodmer V (3ος/4ος αι.), το έργο φέρει τον διπλό τίτλο *Γένεσις Μαρίας / Αποκάλυψις Ιακώβ*. Στη μεταγενέστερη βυζαντινή χειρόγραφη παράδοση, συναντάμε εκτενείς περιγραφικούς τίτλους, όπως «*διήγησις καὶ ἱστορία Ιακώβου, πῶς ἐγεννήθη ἡ ὑπεραγία θεοτόκος εἰς ἡμῶν σωτηρίαν*» (Cod. Paris. Gr. 1454) ή «*τοῦ ἁγίου Ιακώβου τοῦ ἀδελφοῦ θεοῦ λόγος ἱστορικὸς εἰς τὸ γενέσθαι τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου*» (Cod. Paris. Gr. 1476). Αξίζει να σημειωθεί ότι, υπό την επίδραση της δυτικής απαγόρευσης του *Decretum Gelasianum*, ορισμένα εκκλησιαστικά ευρετήρια απέφευγαν το όνομα του Ιακώβου, καταγράφοντας το έργο ως *anonymi narratio* (ανωνύμου διήγησις). Παρά την ψευδεπίγραφη απόδοση στον Ιάκωβο, τον αδελφό του Ιησού, η πλειονότητα της σύγχρονης κριτικής έρευνας συγκλίνει στο ότι ο συγγραφέας ήταν άγνωστος χριστιανός εξ εθνών, καθώς το κείμενο προδίδει ελλιπή γνώση της παλαιστινιακής γεωγραφίας (χαρακτηριστικά, στο Κεφ. 21.1 υπονοείται ότι η Βηθλεέμ βρίσκεται εκτός της Ιουδαίας). Βλ. σχετικά Jordan, Chris, "Protevangelium Jacobi (PJ): An Introduction", σσ. 1-2. Για μια αναλυτική επισκόπηση των τίτλων και της χειρόγραφης παράδοσης, βλ. Smid, H. R., *Protevangelium Jacobi: A Commentary*, Assen: Koninklijke Van Gorcum, 1965, σ. 1, σημ. 1.

² Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καραβιδόπουλο, η χρονολόγηση του *Πρωτοευαγγελίου του Ιακώβου* στο δεύτερο μισό του 2ου αιώνα μ.Χ. βασίζεται στις πρώτες μαρτυρίες Πατέρων της Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, ο Ιουστίνος (165 μ.Χ.) καταγράφει παράλληλες παραδόσεις με το κείμενο (Αειπάρθενο, Δαβιδική καταγωγή, γέννηση σε σπήλαιο), ενώ ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (215 μ.Χ.) αναφέρεται στην εξέταση της παρθενίας μετά τον τοκετό (*Στρωματείς* VII, 16). Τέλος, ο Ωριγένης (254 μ.Χ.) κατονομάζει ρητά το κείμενο ως πηγή για την ερμηνεία των «αδελφών του Κυρίου», επιβεβαιώνοντας την ευρεία διάδοσή του ήδη από τον 3ο αιώνα.

³ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μοίρα του κειμένου διέφερε στην Ορθόδοξη και την Καθολική παράδοση. Ενώ στην Ορθόδοξη Ανατολή το *Πρωτοευαγγέλιο* ενσωματώθηκε οργανικά στη λατρευτική ζωή (εορτές των Εισοδίων, της Συλλήψεως και της Γεννήσεως της Θεοτόκου), στη ρωμαϊκή Δύση καταδικάστηκε ως απόκρυφο από το *Decretum Gelasianum* (5ος αι.). Παρά την επίσημη απόρριψη, ωστόσο, οι εικονογραφικοί του τύποι επιβίωσαν και διαδόθηκαν ευρέως στη δυτική τέχνη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, κυρίως μέσω της ενσωμάτωσης των διηγήσεών του στον δημοφιλή *Χρυσό Θρόνο* (*Legenda Aurea*) του λόγιου Δομινικανού συγγραφέα Jacopo da Voragine (Jacobus de Voragine, Ιάκωβου του Βαραγινού ή Βοραγινού, 13ος αι.), επηρεάζοντας σημαντικά δημιουργούς όπως ο Τζότο (Giotto) στο παρεκκλήσι των Σκροβένι (Cappella degli Scrovegni).

⁴ Πρόκειται για μια παραδοσιακή μορφή ερμηνείας των Γραφών η οποία συγκροτείται κατά βάση από ένα σώμα μυθολογικών αφηγήσεων, παραβολικών σχημάτων και αλληγορικών αναγνώσεων, με πρωταρχικό στόχο τον ερμηνευτικό υπομνηματισμό των βιβλικών χωρίων.

επιστρατεύει την ποιητική μυθοπλασία και τις ευφάνταστες ιστορίες όχι ως ιστορικό ντοκουμέντο αλλά ως μέσο εκλαΐκευσης των υψηλών θεολογικών αληθειών και της βιβλικής διδασκαλίας, φωτίζονται οι πτυχές του θείου λόγου, αναδεικνύονται οι κομβικοί σταθμοί του εβραϊκού έθνους και καθίστανται εύληπτα βαθύτερα θεολογικά μυστήρια.

Προσεγγίζοντας αναλυτικά το κείμενο, διαπιστώνει κανείς πώς μια πλαστή διήγηση λειτούργησε ως ο βασικός αρχιτέκτονας της περί Θεοτόκου δογματικής και ως πρωταρχική πηγή έμπνευσης για τη χριστιανική τέχνη — αποδεικνύοντας ότι η θρησκευτική φαντασία και η λαϊκή ευσέβεια μπορούν να διαπεράσουν τα μεταγενέστερα όρια της θεσμικής αυστηρότητας και της δογματικής περιθωριοποίησης.

A. Η διαμόρφωση της περί Θεοτόκου δογματικής διδασκαλίας

Το Πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου εκφράζει την τάση ορισμένων πρωτοχριστιανικών κοινοτήτων για την προβολή και εμβάθυνση της θεομητορικής τιμής. Διαμορφώνοντας ένα ευφάνταστο αφηγηματικό πλαίσιο, το κείμενο προτείνει μια θεολογική θεμελίωση της εσχατολογικής εκλογής, της οντολογικής αγιότητας και του Αειπάρθενου της μητέρας του Ιησού, η οποία λειτούργησε ως κομβικό σημείο αναφοράς για τη μετέπειτα διαμόρφωση της σχετικής δογματικής παράδοσης.

A.1 Η θαυμαστή σύλληψη και η εκλογή εκ κοιλίας μητρός

Η αφήγηση ξεκινά με την ιστορία του Ιωακείμ και της Άννας, ζευγαριού που, παρά τον πλούτο και την κοινωνική του προσφορά, υποφέρει από το στίγμα της ατεκνίας. Η άρνηση του Ρουβείμ να επιτρέψει στον Ιωακείμ να προσφέρει πρώτος τα δώρα του στο Ναό — *«Δεν σου επιτρέπεται να προσφέρεις πρώτος τα δώρα σου, αφού δεν έκανες απογόνους στον Ισραήλ»* (Κεφ. 1.1) — υπογραμμίζει την κοινωνική και θρησκευτική κατακραυγή που συνόδευε τη στειρότητα στην ιουδαϊκή κοινωνία.

Η αντίδραση των δύο συζύγων ακολουθεί τα κλασικά πρότυπα της Παλαιάς Διαθήκης: ο Ιωακείμ αποσύρεται στην έρημο επιβάλλοντας στον εαυτό του νηστεία σαράντα ημερών (*«θα είναι τροφή και ποτό μου η προσευχή»*, Κεφ. 1.4), ενώ η Άννα θρηνεί διπλά, για τη μοναξιά και την ατεκνία της. Ο παραλληλισμός με την ιστορία του Αβραάμ και της Σάρρας είναι ρητός: τόσο ο Ιωακείμ στον μονόλογό του όσο και η Άννα στην προσευχή της επικαλούνται το βιβλικό παράδειγμα (*«όπως ευλόγησες τη μήτρα της Σάρρας και της έδωκες υιό, τον Ισαάκ»*, Κεφ. 2.4).

Η παρέμβαση του αγγέλου και στους δύο συζύγους ανατρέπει αυτή την κατάσταση με έναν ριζικά νέο θεολογικό προσανατολισμό. Η υπόσχεση — *«θα συλλάβεις και θα γεννήσεις και θα μιλούν για το σπέρμα σου σε όλη την οικουμένη»* — δεν αφορά απλώς την άρση ενός κοινωνικού στίγματος, αλλά την είσοδο ενός εκλεκτού σκεύους στην παγκόσμια ιστορία. Η Μαρία δεν γεννιέται ως προϊόν τυχαίας βιολογικής διαδικασίας, αλλά ως αποτέλεσμα θεϊκής παρέμβασης που απαντά στην απόλυτη πίστη και την κάθαρση των γονέων της. Αυτή η «θαυμαστή σύλληψη» τοποθετεί τη Μαρία σε καθεστώς προνομιακής αγιότητας πριν ακόμη από τη γέννησή της, θέτοντας τις

βάσεις για τις μεταγενέστερες θεολογικές συζητήσεις περί απαλλαγής της από το προπατορικό αμάρτημα.

A.2 Το δόγμα του «Αειπάρθενου» και η απολογητική λειτουργία της μορφής του Ιωσήφ

Ένα από τα κεντρικότερα ζητήματα που αντιμετώπισε ο πρώιμος χριστιανισμός ήταν η συνύπαρξη δύο θεολογικά ευαίσθητων δεδομένων: η πίστη στην εκ Πνεύματος Αγίου σύλληψη του Ιησού και η ανάγκη ερμηνείας των αναφορών των Κανονικών Ευαγγελίων σε «αδελφούς» Του. Το Πρωτοευαγγέλιο επιχειρεί να επιλύσει αυτή την αντίφαση μέσω της αναδιαμόρφωσης της ταυτότητας του Ιωσήφ.

Όταν η Μαρία φτάνει στην ηλικία των δώδεκα ετών, οι ιερείς αποφασίζουν ότι πρέπει να εγκαταλείψει τον Ναό και να ζήσει υπό κηδεμονία, ώστε να μη «μολυνθεί» ο ιερός χώρος. Η επιλογή του προστάτη γίνεται μέσω θείας υπόδειξης: ένα περιστέρι ξεπηδά από το ραβδί του Ιωσήφ και κάθεται στο κεφάλι του. Η αντίδραση του Ιωσήφ είναι αποκαλυπτική: «Ἐχω γιους και είμαι γέρος, ενώ αυτή είναι νεαρή — θα με περιγελάσουν οι υιοί Ισραήλ» (Κεφ. 9.2). Παρουσιάζοντας τον Ιωσήφ ως ηλικιωμένο χήρο με ήδη υπάρχουσα οικογένεια —πληροφορία που απουσιάζει παντελώς από τα Κανονικά Ευαγγέλια και δεν υπονοείται σε κανένα σημείο τους— το κείμενο επιτυγχάνει διπλό σκοπό: διασαφηνίζει ότι ο Ιωσήφ δεν λειτουργεί ως σύζυγος αλλά αποκλειστικά ως προστάτης («Σε σένα έλαχε ο κλήρος να παραλάβεις την παρθένο του Κυρίου», Κεφ. 9.1) και εξηγεί εκ των προτέρων ότι οι «αδελφοί του Ιησού» είναι ετεροθαλείς αδελφοί, παιδιά του Ιωσήφ από προηγούμενο γάμο — διασφαλίζοντας έτσι την απόλυτη παρθενία της Μαρίας.

Η παρθενία αυτή, ωστόσο, δεν δοκιμάζεται μόνο πριν από τη σύλληψη, αλλά και κατά τη διάρκεια του τοκετού (*virginitas in partu*). Η σκηνή με τη μαμή Σαλώμη αποτελεί την κορύφωση αυτής της απολογητικής γραμμής. Αρνούμενη να δεχτεί το θαύμα χωρίς εμπειρική επαλήθευση, η Σαλώμη προχωρεί σε ιατρική εξέταση («μα αν δεν βάλω το δάκτυλό μου στη φύση της για να ερευνήσω, δεν θα πιστέψω ότι μια παρθένος γέννησε», Κεφ. 19.3). Η άμεση τιμωρία της (αποκοπή του χεριού από φωτιά) και η ακόλουθη θεραπεία κατά την επαφή της με το βρέφος λειτουργούν ως «χειροπιαστή βεβαίωση» ότι η ανατομική πραγματικότητα της παρθενίας παρέμεινε ανέπαφη.⁵

A.3 Η Μαρία ως έμψυχος ναός

Στο Πρωτοευαγγέλιο, η Μαρία αποκόπτεται ολοσχερώς από τη «μιαρή» καθημερινή ανθρώπινη εμπειρία. Σε ηλικία μόλις έξι μηνών, η μητέρα της διαμορφώνει στο

⁵ Η σκηνή αυτή καθιερώνει τον θεολογικό όρο *virginitas in partu* (παρθενία κατά τον τοκετό). Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Ρωμαϊκή Δύση το κείμενο συνάντησε έντονη θεολογική αντίσταση. Ήδη από τον 4ο αιώνα, ο Άγιος Ιερώνυμος απέρριπτε κατηγορηματικά το Πρωτοευαγγέλιο, καθώς αντιστρατευόταν την ιδέα ότι οι «αδελφοί του Ιησού» ήταν παιδιά του Ιωσήφ από προηγούμενο γάμο. Τις θέσεις αυτές διατύπωσε με απόλυτη ακρίβεια στο περίφημο θεολογικό και πολεμικό του έργο «*De Perpetua Virginitate Beatae Mariae Adversus Helvidium*» (Περί της Αειπαρθενίας της Μακαρίας Μαρίας εναντίον του Ελβιδίου), προκρίνοντας την απόλυτη παρθενία και του ίδιου του Ιωσήφ.

υπνοδομάτιό της έναν εξαγνισμένο χώρο, στον οποίο δεν επιτρέπεται να εισέλθει τίποτα το ακάθαρτο, ενώ «αμόλυντες θυγατέρες των Εβραίων» επιστρατεύονται για να την πλαισιώνουν. Η αφιέρωσή της στον Ναό σε ηλικία τριών ετών επισφραγίζει αυτήν την πλήρη αποξένωση από τον κόσμο.

Η διαμονή της στα Άγια των Αγίων, όπου «έπαιρνε την τροφή της από το χέρι αγγέλου», τη μεταμορφώνει από απλή θνητή κοπέλα σε έναν εξαιρετικά καθαγιασμένο χώρο. Όταν αργότερα ο αρχιερέας τη ρωτά με οδύνη («Εσύ που ανατράφηκες στα Άγια των Αγίων [...] γιατί το έκανες αυτό;», Κεφ. 15.3), αναδεικνύεται το μέγεθος της ιερής ιδιότητάς της. Η Μαρία δεν είναι απλώς η γυναίκα που επιλέχθηκε να γεννήσει τον Μεσσία· είναι η ίδια ο «έμψυχος Ναός» που έχει προετοιμαστεί σωματικά και πνευματικά για να φιλοξενήσει στα σπλάχνα της τη θεία Παρουσία.⁶

B. Η διαμόρφωση της χριστιανικής εικονογραφίας

Αν η συμβολή του Πρωτοευαγγελίου στη δογματική υπήρξε καθοριστική, η επίδρασή του στη χριστιανική τέχνη είναι πασιφανής. Οι καλλιτέχνες της βυζαντινής και της δυτικής παράδοσης βρήκαν στις σελίδες αυτού του κειμένου την εικονογραφική ύλη, τις λεπτομέρειες και τη θεατρικότητα που έλειπαν από τις λακωνικές αφηγήσεις των Κανονικών Ευαγγελίων.

B.1 Ο κύκλος των «Θεοπατόρων»

Η βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική αφιερώνει συχνά έναν ολόκληρο κύκλο τοιχογραφιών στους γονείς της Παναγίας, αντλώντας το περιεχόμενό του αυτούσιο από τα πρώτα κεφάλαια του κειμένου:

Ο Ασπασμός του Ιωακείμ και της Άννας. Η σκηνή όπου ο Ιωακείμ επιστρέφει από την έρημο και η Άννα τον υποδέχεται στην πύλη του σπιτιού («έτρεξε και κρεμάστηκε στο λαιμό του») μετατρέπεται εικονογραφικά σε μια από τις πιο δυνατές και τρυφερές συνθέσεις της χριστιανικής τέχνης. Οι δύο μορφές εναγκαλίζονται μπροστά από αρχιτεκτονικό βάθος (που συμβολίζει την Ιερουσαλήμ ή την οικία τους), αποδίδοντας εικαστικά τη στιγμή της ιερής σύλληψης χωρίς καμία σαρκική χροιά.

Η Γέννηση της Θεοτόκου. Η περιγραφή του Κεφ. 5 («τον ένατο μήνα η Άννα γέννησε [...] και την έβαλε στο κρεβάτι») αποτελεί τη μήτρα της γνωστής εικονογραφικής σύνθεσης. Η Αγία Άννα ανακλίνεται σε πλούσιο κρεβάτι, υπηρέτριες της προσφέρουν τροφή, ενώ στο κάτω μέρος της εικόνας άλλες γυναίκες ετοιμάζουν το πρώτο λουτρό του βρέφους — λεπτομέρεια που τονίζει την

⁶ Αναλύοντας τον χαρακτήρα και τον ειδολογικό προσανατολισμό του κειμένου, ο H. R. Smid ορίζει το *Πρωτοευαγγέλιο* ως μια «πλασματική ιστορία» (*fictional history*) που συντέθηκε *amore Mariae* (από αγάπη για τη Μαρία). Σύμφωνα με τον ίδιο, ο θεμελιώδης σκοπός του έργου, που είναι η δοξολογία της Θεοτόκου, πραγματώνεται μέσα από τρεις αλληλένδετους άξονες: τον δογματικό, τον βιογραφικό και τον απολογητικό. Βλ. Smid, H. R., *Protevangelium Jacobi: A Commentary*, Assen: Van Gorcum and Comp., 1965, σσ. 11-4.

πραγματική ανθρώπινη γέννηση της Μαρίας, σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη παρθένο γέννηση του Χριστού.

B.2 Τα παιδικά χρόνια και τα Εισόδια της Θεοτόκου

Η σταδιακή ανάπτυξη της Μαρίας περιγράφεται με έντονη οπτική πλαστικότητα που μεταφράστηκε άμεσα σε εικόνες:

Η Επταβηματίζουσα. Η αναφορά ότι σε ηλικία έξι μηνών η Μαρία «έκανε επτά βήματα και έπεσε στην αγκαλιά της» μητέρας της, δημιούργησε έναν ιδιαίτερο και εξαιρετικά συγκινητικό εικονογραφικό τύπο, ο οποίος συναντάται σε βυζαντινά ψηφιδωτά και τοιχογραφίες — χαρακτηριστικά στη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη.

Τα Εισόδια της Θεοτόκου. Η σκηνή της εισόδου της τριετούς Μαρίας στον Ναό αποτελεί πιστή εικονογραφική μεταφορά των στίχων του Κεφ. 7. Οι «αμόλυντες θυγατέρες των Εβραίων» αναπαρίστανται ως πομπή νεαρών κοριτσιών που κρατούν αναμμένες λαμπάδες φωτίζοντας τον δρόμο. Ο αρχιερέας Ζαχαρίας σκύβει για να υποδεχτεί τη μικρή Μαρία — που εμφανίζεται ως μικρογραφία ενήλικης γυναίκας — έτοιμη να καθίσει «στον τρίτο αναβαθμό του θυσιαστηρίου». Στο βάθος της ίδιας εικόνας συχνά απεικονίζεται η Μαρία να δέχεται τροφή από άγγελο, αποδίδοντας τη λεπτομέρεια του Κεφ. 8.

B.3 Ο κύκλος του Ευαγγελισμού: η πορφύρα και η κρήνη

Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, αν και αναφέρεται στο Κατά Λουκά Ευαγγέλιο, αποκτά στο Πρωτοευαγγέλιο δύο πολύ συγκεκριμένες οπτικές φάσεις που καθόρισαν ανεξίτηλα τη χριστιανική τέχνη:

Ο Ευαγγελισμός στην κρήνη. Πριν από την επίσημη εμφάνιση του αγγέλου, η Μαρία ακούει μια πρώτη, ασώματη φωνή («Χαίρε κεχαριτωμένη...», Κεφ. 11.1) ενώ πηγαίνει να γεμίσει νερό. Αυτή η λεπτομέρεια γέννησε τον εικονογραφικό τύπο του «Ευαγγελισμού στην πηγή», όπου η Μαρία απεικονίζεται τρομαγμένη δίπλα σε πηγάδι, στρέφοντας το κεφάλι της προς τον ουρανό.

Η Μαρία που κλώθει την πορφύρα. Επιστρέφοντας στο σπίτι, η Μαρία παίρνει το κόκκινο νήμα και την πορφύρα που της είχαν κληρωθεί για το παραπέτασμα του Ναού και κάθεται να κλώσει — εκεί εμφανίζεται σωματικά ο άγγελος. Έτσι εξηγείται γιατί στην κλασική βυζαντινή και αναγεννησιακή απεικόνιση του Ευαγγελισμού η Παναγία κρατά σχεδόν πάντα στο αριστερό χέρι ένα αδράχτι με κόκκινο νήμα.⁷

⁷ Για τη θεολογική και καλλιτεχνική εξέλιξη αυτού του μοτίβου στη βυζαντινή τέχνη, βλ. Evangelatou, Maria, "The purple thread of the flesh: the theological connotations of a narrative iconographic element in Byzantine images of the Annunciation", στο: Eastmond, Antony και James, Liz (επιμ.), *Icon and word: the power of images in Byzantium: studies presented to Robin Cormack*, Ashgate, Aldershot 2003, σσ. 261-279.

Βασικά εικονογραφικά στοιχεία και η προέλευσή τους από το Πρωτοευαγγέλιο

Εικονογραφικό στοιχείο	Προέλευση από το κείμενο	Θεολογικός συμβολισμός
Αδράχτι με κόκκινο νήμα	«Κληρώθηκε στη Μαριάμ η αληθινή πορφύρα και το κόκκινο» (Κεφ. 10.2)	Η Μαρία «υφαίνει» την ανθρώπινη σάρκα του Λόγου μέσα στη μήτρα της.
Σπήλαιο αντί στάβλου	«Εκεί βρήκε ένα σπήλαιο, την έβαλε μέσα» (Κεφ. 18.1)	Το σκοτάδι του κόσμου που φωτίζεται από το θείο Φως· κένωση του Θείου Λόγου και είσοδος στο σκοτάδι της ανθρώπινης ύπαρξης.
Παχνί βοδιών, Ζώα	«Το σπαργάνωσε και το έκρυσσε σε ένα παχνί βοδιών» (Κεφ. 22.2)	Εκπλήρωση προφητειών (Ησαΐας) και προστασία από τη μανία του Ηρώδη.

Συμπεράσματα: η νίκη της απόκρυφης ύλης επί του Κανόνα

Η περίπτωση του Πρωτοευαγγελίου του Ιακώβου αποδεικνύει περίτρανα ότι η ιστορία των ιδεών και του πολιτισμού δεν γράφεται αποκλειστικά από τις επίσημες αποφάσεις συνόδων και διοικητικών οργάνων. Παρά τη στέρηση της «κανονικότητας» και τις κατά καιρούς θεσμικές επιφυλάξεις, το κείμενο αυτό πέτυχε μια ιδιότυπη επικράτηση: κατάφερε να κατακτήσει τη λαϊκή φαντασία, τη λατρευτική πράξη και την καλλιτεχνική δημιουργία. Χωρίς αυτό, θα απουσίαζαν από την ύστερη χριστιανική τέχνη το σπήλαιο της Γέννησης, η Παναγία που κλώθει το κόκκινο νήμα του Ευαγγελισμού, οι αναμμένες λαμπάδες των Εισοδίων και η τρυφερή αγκαλιά του Ιωακείμ και της Άννας στην Πύλη της Ιερουσαλήμ.

Σε δογματικό και γραμματολογικό επίπεδο, το κείμενο προσέφερε τους πρώτους καταγεγραμμένους ισχυρισμούς για το Αειπάρθενο της Θεοτόκου. Μέσα από την ποιητική του θεολογία, μετατόπισε τη Μαρία από τα όρια ενός στενά ιστορικού προσώπου, μεταμορφώνοντάς τη σε ένα διαχρονικό, εξαγνισμένο σύμβολο που υπερβαίνει τους νόμους της φύσης..

Η πλήρης λειτουργική ενσωμάτωση του έργου στη χριστιανική Ανατολή —όπου αποσπάσματά του καθιερώθηκαν ως επίσημα αναγνώσματα στις μεγάλες θεομητορικές εορτές— αποδεικνύει ότι η θρησκευτική φαντασία δεν αποτελεί μια απλή παραφθορά της δογματικής «ορθοδοξίας». Αντιθέτως, ακόμη και εκεί που αμφισβητούν, συμπληρώνουν ή προηγούνται της επίσημης διδασκαλίας, συγκεκριμένες απόκρυφες παραδόσεις κατάφεραν να καταστούν οργανικό και δυναμικό μέρος της ιστορικής πραγματικότητας του χριστιανικού πολιτισμού, παρότι μεγάλο μέρος της απόκρυφης παραγωγής αποσπάστηκε βίαια από τη χριστιανική ιστορία.

Βιβλιογραφία

- Καραβιδόπουλος, Ιωάννης Δ., *Απόκρυφα Χριστιανικά Κείμενα. Τόμος α΄: Απόκρυφα Ευαγγέλια*, Θεσσαλονίκη, Πουρναρά, 1999 (Εισαγωγή–Μετάφραση–Σχόλια: Αθανάσιος Καραλάσκος).
- Cullmann, O., "Infancy Gospels", στο: *E. Hennecke (επίμ.), New Testament Apocrypha, Vol. 1*, London: Lutterworth Press, 1963, σσ. 363-417.
- Evangelatou, Maria, "The purple thread of the flesh: the theological connotations of a narrative iconographic element in Byzantine images of the Annunciation", στο: *Eastmond, Antony και James, Liz (επιμ.), Icon and word: the power of images in Byzantium: studies presented to Robin Cormack*, Ashgate, Aldershot 2003, σσ. 261-279.
- Jordan, Chris, "Protevangelium Jacobi (PJ): An Introduction"
- Smid, H. R., *Protevangelium Jacobi: A Commentary*, Assen: Van Gorcum and Comp., 1965.